NEKROPOLIE NARODOWE

POLSKI CMENTARZ WOJENNY W KIJOWIE-BYKOWNI

(CZWARTY CMENTARZ KATYŃSKI)

Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa

POLSKI CMENTARZ WOJENNY W KIJOWIE-BYKOWNI

(CZWARTY CMENTARZ KATYŃSKI)

NEKROPOLIE NARODOWE nr 4

Andrzej Krzysztof Kunert
Adam Siwek
Zygmunt Walkowski

POLSKI CMENTARZ WOJENNY W KIJOWIE-BYKOWNI

(CZWARTY CMENTARZ KATYŃSKI)

RADA OCHRONY PAMIĘCI
WALK I MĘCZEŃSTWA

WARSZAWA 2012

RADA OCHRONY PAMIĘCI
WALK I MĘCZEŃSTWA

ul. Wspólna 2, 00-926 Warszawa
tel. (+48 22) 628 45 04, (+48 22) 661 90 60
faks (+48 22) 628 03 75, (+48 22) 628 35 82
e-mail: rada@radaopwim.gov.pl, www.radaopwim.gov.pl

Redakcja:
Rafał E. Stolarski

Projekt graficzny:
Robert Stachowicz

Projekt okładki i skład komputerowy:
www.pracowniacc.pl

Korekta:
Andrzej Krzysztof Kunert

Skany ilustracji:
Zygmunt Walkowski

Wydanie 1, Warszawa 2012

ISBN: 978-83-89474-27-8

Copyright © by Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa,
Warszawa 2012

Na pierwszej stronie okładki:
Droga na przyszły Polski Cmentarz Wojenny
– fot. Adam Siwek (30 czerwca 2011 r.),
Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)

Druk:
Agencja Reklamowo-Wydawnicza QLCO, 05-074 Halinów, ul. Hipolitowska 94

BYKOWNIA

Masyw leśny w pobliżu wsi Bykownia pod Kijowem (obecnie już w granicach administracyjnych Kijowa) stał się miejscem skrytych masowych pochówków ofiar stalinowskiego Wielkiego Terroru w końcu lat 1930-tych.

Działo się to w 19. i 20. kwartale Leśnictwa Dnieprowskiego w Darnickim Gospodarstwie Leśno-Parkowym, na działce ziemi o powierzchni 4-5 ha, wydzielonej na specjalne potrzeby NKWD uchwałą Rady Miejskiej Kijowa z 20 marca 1937 r. Prace przygotowawcze na tym obszarze – wybudowanie drogi, wzniesienie budynku służbowego (wartowni), ustawienie zielonego parkanu – rozpoczęły się już wcześniej, latem 1936 r.

Stalinowski Wielki Terror zbierał krwawe żniwo od czerwca 1937 r. również w Kijowie. Historycy ukraińscy obliczają liczbę ofiar NKWD w Obwodzie Kijowskim w czasie czterech następnych lat do 18 września 1941 r. (następnego dnia Kijów zajęli Niemcy) na przeszło 9000 osób[1].

O grobach w lesie w Bykowni jako pierwszy napisał niemiecki dziennikarz Piotr Kolmus, ale jego artykuł zamieszczony w gazecie „Berliner Börsen Zeitung" 29 września 1941 r. nie wywołał wówczas żadnego echa.

> *Jesienią 1941 roku i wiosną 1942 roku prace ziemne w Lesie Bykowniańskim prowadzone już były z nakazu administracji niemieckiej i w obecności prasy. Po czym w gazecie „Ukraińskie Słowo" z 8 października 1941 roku, która wydawana była w czasie okupacji Kijowa, pojawił się artykuł „Drogą mordów. Również w Kijowie przelewano niewinną krew", w którym informowano, że niedaleko wioski Bykownia pochowano „ofiary terroru bolszewickiego". Później w miejscu pochówków z nakazu władz okupacyjnych rozpoczęto prace mające na celu wybudowanie upamiętnienia, których nie udało się ukończyć.*
>
> *Mijał czas, a teren zapomniany przez nowych gospodarzy zaczął tracić swój pierwotny wygląd. Od razu po uwolnie-*

1 Tu i niżej przywołujemy dane opublikowane w zbiorze dokumentów i materiałów *Pamjat' Bykiwni. Dokumenty ta materiały/Pamięć Bykowni. Dokumenty i materiały*, pod redakcją P.T. Trońko i innych, Kijów 2000.

niu Kijowa w 1943 roku zielony parkan i budynek zostały rozebrane przez mieszkańców Bykowni pod budowę i remont własnych domostw zniszczonych przez wycofujących się Niemców. Później na miejscu tajemniczego cmentarzyska pojawiły się młode drzewka. Można było odnieść wrażenie, że sama przyroda stara się zapomnieć wszystko to, co przypominało o Tragedii Bykowniańskiej, ale ludzka pamięć uczynić tego nie mogła[2].

Władze sowieckie czyniły wszystko, by przekonać mieszkańców Kijowa, że w Bykowni zostały pochowane ofiary „reżimu faszystowskiego". Pierwszym krokiem, uczynionym dla odkrycia prawdy, stało się powołanie w 1962 r. specjalnej komisji w ramach Klubu Młodzieży Twórczej. Komisja po odkryciu śladów masowych pochówków z lat 1930-ych wystosowała memorandum do Rady Miejskiej Kijowa z żądaniem powiadomienia mieszkańców o mogiłach i wkrótce Klub Młodzieży Twórczej został rozwiązany...

13 kwietnia 1971 r. władze dowiedziały się o rozkopywaniu dołów ze szczątkami ludzkimi w lesie w Bykowni w poszukiwaniu złotych zębów i koronek. Trzy dni później przewodniczący Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR opisał w raporcie wyniki poszukiwań specjalnie powołanej grupy operacyjno-śledczej KGB, która stwierdziła, iż w Bykowni pochowano około 2000 rozstrzelanych.

Tego samego dnia, 16 kwietnia 1971 r., I sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy P. Szelest zapisał w diariuszu:

Byłem osobiście na miejscu – straszny obraz ludzkiej tragedii

i odnotował odkrycie już 200 mogił zbiorowych[3]. Powołana dzień później Komisja Rządowa ds. zbadania zbrodni popełnionych przez hitlerowców w rejonie Leśnictwa Dnieprowskiego na czele z ministrem spraw wewnętrznych Ukraińskiej SRR I. Gołowczenko pracowała do 22 kwietnia, zaś komisja ekspertów z dziedziny medycyny sądowej – w dniach 20-27 kwiet-

2 Ołeh Bażan, *Bykiwnia. W zoni osobływoho mowczannja/Bykownia. W strefie szczególnego milczenia*, [w:] Tamże, s.17.

3 Tamże, s.19, 28.

nia 1971 r. Wedle raportów obu komisji odkryto wówczas 207 dołów śmierci, a w nich szczątki 3805 ofiar (w tym 105 kobiet), które zebrano do 29 kontenerów i pochowano w wielkiej mogile zbiorowej. Oficjalny komunikat, opublikowany 24 kwietnia 1971 r. w gazecie „Prawda Ukrainy" i przedrukowany w wielu pismach ukraińskich, mówił o odnalezieniu

> *jeszcze jednego miejsca rozprawy grabieżców faszystowskich* [sic] *nad ludźmi sowieckimi*[4].

Kolejna komisja pracująca w Bykowni w dniach 18-24 grudnia 1987 r. odnalazła i wydobyła szczątki następnych 2518 ofiar, pochowanych następnie w 42 drewnianych kontenerach w drugiej już mogile zbiorowej.

Łącznie zatem w 1971 r. i 1987 r. odkryto 275 dołów śmierci, a w nich szczątki 6323 ofiar, ciągle jeszcze uznawanych za zamordowanych przez okupantów faszystowskich.

Dopiero nadejście „głasnosti" i „pieriestrojki" pozwoliło – od 1988 r. – głośno mówić, iż szczątki ludzkie odnalezione w Bykowni były szczątkami ofiar terroru stalinowskiego, i głośno domagać się godnego ich upamiętnienia. Miał też wtedy miejsce – w dniach 17-29 kwietnia 1989 r. – trzeci etap prac poszukiwawczych, podczas którego ze 124 dołów wydobyto szczątki dalszych 498 pomordowanych. Łączna zatem liczba odnalezionych i pochowanych w zbiorowych mogiłach w latach 1971, 1987 i 1989 szczątków ludzkich wyniosła 6821.

To właśnie w trakcie tych prac trzecia już ukraińska Komisja Rządowa po raz pierwszy oficjalnie ogłosiła 21 marca 1989 r., iż w Bykowni pogrzebane zostały ofiary zbrodni stalinowskich. Natomiast sprawa karna nr 50-092, prowadzona przez Wydział Śledczy Prokuratury Ukraińskiej SRR od 5 grudnia 1988 r. (przesłuchano przeszło 250 świadków, dokonano 15 rekonstrukcji sytuacji, przebadano 60 spraw archiwalnych), zakończyła się 31 maja 1989 r. jej umorzeniem. W dokumencie tym czytamy:

> *Ustalono, że w 19 i 20 kwartale Leśnictwa Dnieprowskiego w latach 1936-1941 prowadzono pochówki osób represjonowanych za tzw. działalność kontrrewolucyjną, skazanych*

4 Tamże, s.21.

w trybie pozasądowym lub podczas wyjazdowych sesji kolegium wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR na karę śmierci poprzez rozstrzelanie, na których wyroki zostały wykonane w Kijowie, a także rozstrzelanych w tym miejscu przynajmniej dwóch grup ludzi.
[...]
Osoby, które brały udział w falsyfikowaniu spraw karnych, podejmowały decyzje o aresztowaniu, skazywaniu i wykonywaniu wyroków, także były represjonowane, zginęły w obozach lub na froncie, a szereg z nich umarło, dlatego też określenie roli każdej z nich nie jest możliwe z wyżej wspomnianych powodów. Ponadto termin pociągnięcia ich do odpowiedzialności karnej przedawnił się. W związku z powyższym sprawę karna podlega umorzeniu[5].

Postępowanie karne wkrótce zostało wznowione, ale 3 stycznia 1990 r. jeszcze raz umorzone. Dodajmy już w tym miejscu, iż również następna sprawa karna, badana przez Prokuraturę Wojskową od 30 grudnia 1998 r. do 25 czerwca 2001 r., została morzona.

Przewodniczący Komisji Rządowej ds. upamiętnienia ofiar represji politycznych pochowanych w 19. kwartale Leśnictwa Dnieprowskiego, minister spraw wewnętrznych Ukraińskiej SRR gen. płk I. Hładusz w piśmie z początku lipca 1989 r. zaproponował:

1. Uważać, że w 19 kwartale Leśnictwa Dnieprowskiego w Darnickim Gospodarstwie Leśno-Parkowym w mieście Kijowie odkryto miejsce pochowania osób represjonowanych w latach 1936-1941.
Zgodnie z Dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 16 stycznia 1989 r. „O dodatkowych przedsięwzięciach dotyczących odnowienia sprawiedliwości wobec ofiar represji mających miejsce w latach 30-ch, 40-ch i na początku lat 50-ch" wznieść pomnik ku czci ofiar masowych represji na 19 kwartale Leśnictwa Dnieprowskiego w Darnickim Gospodarstwie Leśno-Parkowym w mieście Kijowie.
[...]

5 Tamże, s.77-79.

5. Do czasu wzniesienia pomnika ku czci ofiar masowych represji w miejscu ponownego pochówku szczątków 6323 osób usunąć napis widniejący na istniejącym pomniku[6].

Rzeczywiście, napis w języku ukraińskim na pomniku odsłoniętym 6 maja 1988 r.:

Wieczna pamięć. Tu pochowano 6323 żołnierzy radzieckich, partyzantów, konspiratorów, spokojnych obywateli, zakatowanych przez faszystowskich okupantów w latach 1941-1943

został w 1989 r. skuty. Pozostawiono jedynie pierwsze dwa słowa: „Wieczna pamięć"[7].

Na skutek żądania wielu osób, aby zapobiec rozkopywaniu grobów, w końcu lat osiemdziesiątych doły zostały zasypane, teren uporządkowano i obsiano trawą. Na miejsce masowych pochówków doprowadzono drogę. Ślady tego porządkowania terenu odkryto podczas polskich ekshumacji w latach 2001, 2006 i 2007[8].

Nieco później rozpoczęły się pierwsze dyskusje i pojawiły pierwsze dokumenty dotyczące planowanej budowy „kompleksu memorialnego z odpowiednią ekspozycją muzealną" w Bykowni. Pierwszym rozporządzeniem było podpisane 11 sierpnia 1994 r. przez Prezydenta Ukrainy Leonida Kuczmę rozporządzenie w sprawie sposobu upamiętnienia ofiar „represji politycznych pochowanych we wsi Bykownia (Kijów)":

W celu głębokiego i wszechstronnego zbadania tragicznych stronic historii Ukrainy, odnowienia historycznej prawdy i sprawiedliwości, upamiętnienia zgładzonych osób, postanawiam:

1. *Poprzeć inicjatywę środowiska naukowego Akademii Nauk Ukrainy w sprawie upamiętnienia ofiar represji politycznych pochowanych we wsi Bykownia (Kijów).*
2. *Rada Ministrów Ukrainy powinna:*

6 Tamże, s.81-82.

7 Andrzej Przewoźnik, Jolanta Adamska, *Katyń. Zbrodnia. Prawda. Pamięć*, Warszawa 2010, s.540.

8 Tamże.

– *opracować z udziałem Akademii Nauk Ukrainy i zatwierdzić w terminie jednego miesiąca przedsięwzięcia w sprawie upamiętnienia ofiar represji politycznych pochowanych we wsi Bykownia;*
– *wnieść w ustanowionym trybie propozycje w sprawie ogłoszenia w latach 1994-1995 otwartego konkursu międzynarodowego na budowę kompleksu memorialnego z odpowiednią ekspozycją muzealną we wsi Bykownia;*
– *dokonać zabezpieczenia materialno-technicznego przedsięwzięć związanych z upamiętnieniem ofiar represji politycznych pochowanych we wsi Bykownia.*

Także Prezydent Kuczma wydał 14 maja 2001 r. dekret o kompleksowym uporządkowaniu kwestii dotyczących pełniejszej rehabilitacji osób prześladowanych w dawnej Ukraińskiej SRR z powodów politycznych (konieczność wprowadzenia zmian w prawodawstwie) i sprecyzowania ich statusu, co umożliwiłoby zabezpieczenie na ich rzecz świadczeń socjalnych, opieki lekarskiej, pobytu w sanatoriach etc. Dekret zapowiadał także budowę upamiętnień w miejscach masowych mordów, dokonywanych przez sowieckie NKWD.

Tydzień później – 22 maja 2001 r. – Rada Ministrów Ukrainy przyjęła Postanowienie nr 546 o ustanowieniu w Bykowni Państwowego Rezerwatu Historyczno-Memorialnego „Mogiły Bykowni", co było jednoznaczne z zapowiedzią zagospodarowania przestrzennego tego terenu. Strona ukraińska i strona polska przystąpiły do realizacji takich swoich planów w tym samym 2012 r.

CZWARTY CMENTARZ KATYŃSKI

Pierwsze polskie ofiary były grzebane w dołach śmierci w Bykowni już od 1937 r., to znaczy od rozpoczęcia Operacji Polskiej rozkazem nr 00485 ludowego komisarza spraw wewnętrznych (NKWD) ZSRR N. Jeżowa z 11 sierpnia 1937 r.

Jak już dziś powszechnie wiadomo, 5 marca 1940 r. na wniosek kolejnego ludowego komisarza spraw wewnętrznych Ł. Berii najwyższe władze ZSRR podjęły najściślej tajną decyzję o dokonaniu zbrodni katyńskiej na 14 700 polskich jeńcach wojennych z sowieckich obozów jenieckich w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku i na 7000 więźniach z sowieckich więzień w zachodnich obwodach Ukraińskiej i Białoruskiej SRR. Później władze ZSRR uściśliły powyższe dane – 14 552 jeńców i 7305 więźniów (notatka przewodniczącego KGB A. Szelepina do Nikity Chruszczowa z 3 marca 1959 r.).

Kopia dokumentu z 5 marca 1940 r. została udostępniona stronie polskiej 52 lata później – wręczył ją Prezydentowi Lechowi Wałęsie 14 października 1992 r. w Belwederze w Warszawie specjalny wysłannik Prezydenta Rosji Borysa Jelcyna, przewodniczący Komisji ds. Archiwów Państwowych przy Radzie Ministrów Federacji Ministrów prof. R. Pichoja.

> *W dniu 5 maja 1994 r. w Kijowie, zastępca szefa Służby Bezpieczeństwa Ukrainy generał Andrej Chomicz pokazał mi* – wspominał ówczesny zastępca Prokuratora Generalnego RP Stefan Śnieżko – *wykaz zawierający 3435 nazwisk. Formalnie był to dokument informujący o tym, że 25 listopada 1940 r. naczelnik I Wydziału Specjalnego NKWD Ukraińskiej SRR starszy lejtenant bezpieczeństwa Cwietuchin wysłał do Moskwy naczelnikowi I Wydziału Specjalnego NKWD ZSRR majorowi bezpieczeństwa Basztakowowi 3435 więziennych akt osobowych.*
>
> *Jednak ani ja, po pobieżnym zapoznaniu się z wykazem, ani – jak sądzę – generał Chomicz, nie mieliśmy wątpliwości, że jest to nowa, kolejna lista nieznanych dotychczas ofiar zbrodni katyńskiej. Nieznanych, ale poszukiwanych w śledztwie katyńskim od jesieni 1992 r., tzn. od momentu, kiedy to z dokumentów dostarczonych prezydentowi RP Lechowi Wałęsie przez prezydenta Rosji Borysa Jelcyna dowiedzieli-*

śmy się, że oprócz jeńców wojennych zdecydowano wymordować, w tej samej akcji, również inne osoby.
[...]
W Kijowie, gdzie uzyskałem zapewnienie współdziałania, udostępniono mi wykaz, o którym można – wydaje się – niemal z pewnością powiedzieć, że jest to „ukraińska cześć" 7305 rozstrzelanych na Ukrainie i Białorusi ofiar zbrodni katyńskiej.
Że jest to „ukraińska część" brakującej dotychczas listy ofiar, świadczy wiele. Najpierw to, że w wykazie odnalazło nazwiska swych bliskich już kilkadziesiąt osób, bezskutecznie dotąd poszukujących jakichkolwiek wiadomości o losach krewnych aresztowanych przez NKWD po 17 września 1939 r. w południowej części Kresów Wschodnich. Następnie to, że zapisy przy każdym nazwisku określają z pewnością numer listy dyspozycyjnej z centrali NKWD (np. 55/4, 66/2 itp.), które są oznaczone tak samo, jak potocznie nazywane już „listy śmierci", czyli znane wykazy dotyczące wywozu na rozstrzelanie jeńców obozów w Kozielsku i Ostaszkowie.
W końcu zwraca uwagę, że major bezpieczeństwa Basztakow, do którego akta aresztowanych zgodnie z wykazem wysyła starszy lejtenant bezpieczeństwa Cwietuchin, jest jednym ze specjalnej trójki NKWD (Kobułow, Mierkułow, Basztakow), która na podstawie decyzji z 5 marca 1940 r. „skazała" na śmierć jeńców z Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska. Wydaje się więc, że jesteśmy na właściwym tropie do ujawnienia dalszych tajemnic zbrodni katyńskiej[9].

Przede wszystkim jednak zwrócił uwagę – analizuje Jędrzej Tucholski – *system kodowy oznaczeń liczbowych zamieszczonych przy nazwiskach w alfabetycznym wykazie st. lejt. bp Cwietuchina (np. Michalec Stanisław, s. Kazimierza, ur. 1891; 43/2-34). Z analizy tego kodu wynika, że 3435 polskich obywateli więzionych na Ukrainie, zostało straconych*

9 Stefan Śnieżko, *Wstęp* [w:] *Listy katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. Lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelnych władz państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku*, pod redakcją Zuzanny Gajowniczek, Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej, Polska Fundacja Katyńska, Centralna Biblioteka Wojskowa, Warszawa 1995 („Zeszyty Katyńskie", nr 4), s.V-VI.

na podstawie 33 list dyspozycyjnych zakodowanych od numeru 041/1 do 072/2, średnio po 104 nazwiska na liście. Stwierdzono, że istniał system kodowy polegający na jednolitej, ciągłej numeracji wszystkich list, będących efektem działalności trojki NKWD ZSRR, niezależnie od tego, czy listy dyspozycyjne były potem kierowane wykonawcze za pośrednictwem Zarządu NKWD ZSRR ds. Jeńców Wojennych i Internowanych do Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska, czy też 1. Wydziału Specjalnego moskiewskiej centrali NKWD do zarządów NKWD Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR. Nabrano zatem pewności, że dokument który otrzymał w Kijowie prokurator Stefan Śnieżko jest niczym innym, jak „ukraińską częścią" brakującego wykazu ofiar. Stanowi on dodatkowy dowód, iż zbiorowe morderstwa popełnione przez NKWD w Katyniu, Twerze, Charkowie oraz w nieustalonych jeszcze miejscach na Ukrainie i Białorusi, były częściami jednej, centralnie zorganizowanej i przeprowadzonej akcji ludobójczej, która w 1943 r. zyskała miano zbrodni katyńskiej[10].

Akcję „rozładowania" więzień NKWD w ówczesnych zachodnich obwodach Ukraińskiej i Białoruskiej SRR (czyli na wschodniej połowie terytorium Drugiej Rzeczypospolitej, anektowanej przez ZSRR) uruchomił rozkaz Berii nr 00350 z 22 marca 1940 r., nakazujący przerzucenie w ciągu 10 dni 3000 więźniów z więzień w Drohobyczu, we Lwowie, Łucku, Równem, Stanisławowie i Tarnopolu do więzień w Charkowie, Chersoniu i Kijowie (prawdopodobne miejsca mordu).

Trzeba w tym miejscu dodać, iż potwierdzenie faktu grzebania polskich ofiar w 1940 r. w Kijowie-Bykowni nastąpiło już w 1971 r., ale strona polska dowiedziała się o tym dopiero 25 lat później:

Już w trakcie ekshumacji w 1971 roku uzyskano, nieujawnione wówczas dowody, iż na cmentarzysku w Bykowni pochowano także Polaków z Katyńskiej Listy Ukraińskiej. Wynikało to ze szczątkowo zachowanej jeszcze w końcu lat 80. dokumentacji z tejże ekshumacji oraz z nielicznych zachowanych w Prokuraturze Miejskiej Kijowa liczby przedmiotów z ówczesnych rozkopywań cmentarzyska. Przed-

10 Jędrzej Tucholski, *Wstęp*, [w:] Zuzanna Gajowniczek, *Ukraiński ślad Katynia*, opracowała Zuzanna Gajowniczek, Warszawa 1995, s.XI.

mioty te, w związku ze wznowieniem wiosną 1989 roku śledztwa w tej sprawie, poddane zostały ekspertyzie, dla oceny ich pochodzenia, funkcji i datowania czasu ich wytworzenia. Wyniki ekspertyzy wykazały, iż wśród analizowanych artefaktów znajdowały się też przedmioty pochodzenia polskiego. Z przedmiotów polskich były to monety różnych emisji, w tym grosz z emisji 1939 roku, guzik mundurowy z wizerunkiem orła oraz kilka reliktów polskich dokumentów.

Wśród tych ostatnich na uwagę zasługuje Pozwolenie na prowadzenie pojazdów na drogach publicznych wydane na nazwisko Franciszka Paszkiela, występującego na Ukraińskiej Liście Katyńskiej, więzionego w Równem, skąd 31 maja 1940 roku wywieziony został do więzienia w Kijowie. W jego osobie upatrywać należy pierwszego dowodnego śladu pogrzebania na tym wielkim cmentarzysku ofiar reżimu stalinowskiego również Polaków zamordowanych na Ukrainie w 1940 roku[11].

Spis przedmiotów pochodzenia polskiego, odnalezionych podczas ukraińskiej ekshumacji w 1971 r., Prokuratura Wojskowa w Kijowie udostępniła stronie polskiej dopiero w 1996 r. – dwa lata po przekazaniu kopii tzw. „listy ukraińskiej" (o czym już wyżej pisaliśmy).

Cztery lata później doszło do otwarcia trzech pierwszych Cmentarzy Katyńskich: w Charkowie na Ukrainie (17 czerwca 2000 r.), Katyniu w Rosji (28 lipca 2000 r.) i Miednoje w Rosji (2 września 2000 r.).

Przypomnieć jeszcze wypada trzy dotyczące Bykowni ważne wydarzenia z roku następnego: 22 maja 2001 r. Rada Ministrów Ukrainy przyjęła Postanowienie nr 546 o ustanowieniu w Bykowni Państwowego Rezerwatu Historyczno-Memorialnego „Mogiły Bykowni". Miesiąc później o Bykowni zrobiło się głośno na świecie, gdy Ojciec Święty Jan Paweł II odwiedził to miejsce wieczorem w niedzielę 24 czerwca 2001 r., w drugim dniu swojej pielgrzymki na Ukrainę. Papieżowi towarzyszyli wówczas m.in. dwaj kardynałowie: Marian Jaworski i Lubomyr Huzar, biskup Stanisław Dziwisz oraz minister spraw zagranicznych

11 Andrzej Kola, *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2005, s.329-330.

Ukrainy Anatolij Złenko. Nie było słów – Jan Paweł II modlił się w milczeniu za ofiary komunistycznego terroru, pobłogosławił to miejsce i złożył wieniec pod krzyżem.

> *Dążenie do potwierdzenia w Bykowni grobów pomordowanych Polaków z Ukraińskiej Listy Katyńskiej było w badaniach katyńskich jednym z zadań programowych działań Rady OPWiM. W wyniku kilkuletnich starań, w 2001 roku możliwe było przeprowadzenie na cmentarzysku w Bykowni rekonesansowych prac archeologiczno-ekshumacyjnych z udziałem ekspedycji polskiej*[12].

Mogło do nich dojść w wyniku porozumienia pomiędzy Radą Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (kierowaną przez Sekretarza Generalnego Andrzeja Przewoźnika) a utworzoną właśnie w 2001 r. przy Radzie Ministrów Ukrainy Państwową Międzyresortową Komisją ds. Upamiętnienia Ofiar Wojny i Represji Politycznych (kierowaną przez Sekretarza Odpowiedzialnego Witalija Kazakiewicza).

Prace archeologiczno-ekshumacyjne prowadzone na zlecenie Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa przez ekspedycje pod kierownictwem prof. Andrzeja Koli (archeologa z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu) trwały w Bykowni od roku 2001 do 2011 r.: od 15 października do 3 listopada 2001 r., od 7 lipca do 30 września 2006 r., od 31 lipca do 30 września 2007 r. i od 10 kwietnia do 30 czerwca 2011 r.

Pierwszy etap prac przyniósł zlokalizowanie 41 dołów śmierci (polskich ofiar z lat 1937-1938), drugi – 21 mogił ze szczątkami polskich ofiar z 1940 r., zaś trzeci – 33 takich dołów. Z tych 54 polskich mogił wyekshumowano szczątki 1488 osób, których uroczysty pochówek w grobie zbiorowym miał miejsce 27 października 2007 r. W trakcie prac archeologicznych w 2011 r. z 15 polskich mogił wyekshumowano szczątki 492 osób. Zatem w sumie z 69 grobów polskich udało się wydobyć szczątki co najmniej 1980 osób.

Efekty prac w 2007 r. pozwoliły na potwierdzenie informacji, iż w Bykowni zostali w 1940 r. pogrzebani Polacy z tzw. „ukraińskiej listy katyńskiej". Stało się tak dzięki wydobytemu 25 sierpnia 2007 r. z grobu nr 174A/2006 wojskowemu znakowi tożsa-

12 Tamże, s.330.

mości st. sierż. Józefa Naglika (ur. 1899), komendanta strażnicy Korpusu Ochrony Pogranicza.

Dodajmy, że jedno ze zdjęć, wykonanych podczas prac ekshumacyjnych w Bykowni w maju 2011 r. przez Maksymiliana Rigamontiego z czasopisma „Newsweek Polska", zostało uznane 16 maja 2012 r. za Zdjęcie Roku 2011 w konkursie Grand Press Photo.

Realna możliwość wybudowania Polskiego Cmentarza Wojennego w Bykowni (Czwartego Cmentarza Katyńskiego) pojawiła się niespodziewanie w drugiej połowie 2010 r. wobec przychylnej postawy nowych – po wyborach – najwyższych władz Ukrainy. 25 września 2010 r. po uroczystości na Polskim Cmentarzu Wojennym w Charkowie w czasie rozmowy z premierem Ukrainy Mykołą Azarowem Prezydent RP Bronisław Komorowski uzyskał zapewnienie, iż w Bykowni będzie mógł powstać Czwarty Cmentarz Katyński. Bykownia pojawiła się także w Mapie Drogowej Współpracy Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy na lata 2011-2012, podpisanej 3 lutego 2011 r. w Warszawie przez Prezydentów RP i Ukrainy Bronisława Komorowskiego i Wiktora Janukowycza. Sprawa ta była poruszana również podczas kilku kolejnych spotkań i rozmów obu Prezydentów.

Szczątki 492 polskich ofiar z 1940 r., wydobyte podczas ostatniego etapu prac ekshumacyjnych wiosną 2011 r., zostały uroczyście pochowane w mogile zbiorowej na terenie przyszłego Polskiego Cmentarza Wojennego 30 czerwca. Ceremonii przewodniczył biskup pomocniczy diecezji kijowsko-żytomierskiej Stanisław Szyrokoradiuk.

12 września 2011 r. konkurs na opracowanie koncepcji architektonicznej cmentarza w Bykowni, rozpisany przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, został rozstrzygnięty przez jury pod przewodnictwem prof. Konrada Kuczy-Kuczyńskiego. Konkurs wygrała praca zespołu autorskiego z firm AIR Projekt (architekt Robert Głowacki) i Moderau Art. (artysta rzeźbiarz Marek Moderau).

Do uroczystego wmurowania aktu erekcyjnego Polskiego Cmentarza Wojennego w Bykowni w obecności Prezydentów Polski Bronisława Komorowskiego i Ukrainy Wiktora Janukowycza doszło 28 listopada 2011 r.

W następnym roku w dniach od 22 czerwca do 22 lipca 2012 r. zespół prof. Andrzeja Koli ostatecznie zakończył prace

archeologiczno-ekshumacyjne na terenie przyszłego polskiego cmentarza w Bykowni.

Przetarg nieograniczony na budowę Polskiego Cmentarza Wojennego w Bykowni, ogłoszony przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa 10 kwietnia 2012 r., został rozstrzygnięty 27 kwietnia. Zgodnie z umową podpisaną 17 maja zwycięskie konsorcjum (UNIBEP S.A. i Zakład Kamieniarski FURMANEK sp.j.) weszło na plac budowy 7 czerwca, a budowę cmentarza ukończyło 15 września 2012 r.

Polski Cmentarz Wojenny
w Kijowie-Bykowni
(Czwarty Cmentarz Katyński)
zostanie uroczyście otwarty i poświęcony
21 września 2012 r.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 22 травня 2001 р. № 546

Київ

Про створення Державного історико-меморіального заповідника "Биківнянські могили"

З метою увічнення пам'яті жертв політичних репресій 1937 — 1941 років Кабінет Міністрів України постановляє:

1. Погодитися з пропозицією Київської міської державної адміністрації про створення у Биківнянському лісі на місці масових захоронень жертв політичних репресій 1937 — 1941 років Державного історико-меморіального заповідника "Биківнянські могили" з віднесенням його до сфери управління Київської міської державної адміністрації.

Методичне керівництво роботою, пов'язаною з будівництвом та охороною заповідника і проведенням наукових досліджень, покласти на Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики, Міністерство культури і мистецтв.

Взяти до відома, що витрати на будівництво та охорону заповідника і його утримання здійснюються за рахунок коштів, які передбачаються в бюджеті м. Києва на утримання культурно-освітніх закладів, а також коштів, що надходитимуть цільовим призначенням на створення і утримання заповідника.

2. Київській міській державній адміністрації, Державному комітетові будівництва, архітектури та житлової політики, Міністерству культури і мистецтв, Міністерству фінансів:

внести узгоджені пропозиції щодо фінансування заповідника за рахунок коштів державного бюджету в поточному та наступних роках;

подати у тримісячний термін Кабінетові Міністрів України проект Положення про Державний історико-меморіальний заповідник "Биківнянські могили";

забезпечити розроблення до кінця 2001 року проектно-кошторисної документації, генерального плану забудови та розвитку заповідника з визначенням вартості, черговості і термінів будівництва його об'єктів.

Прем'єр-міністр України В. ЮЩЕНКО

Postanowienie nr 546 Rady Ministrów Ukrainy z 22 maja 2001 r. o ustanowieniu w Bykowni Państwowego Rezerwatu Historyczno-Memorialnego „Bykownieńskie Mogiły"

[Mykoła Rożenko, *Sosny Bykiwni swidczat'. Złoczyn proty ljudstwa/Sosny Bykowni mówią. Zbrodnia przeciw ludzkości*, t.4, Kijów 2003, s. nlb.]

LISTY KATYŃSKIEJ CIĄG DALSZY

STRACENI NA UKRAINIE

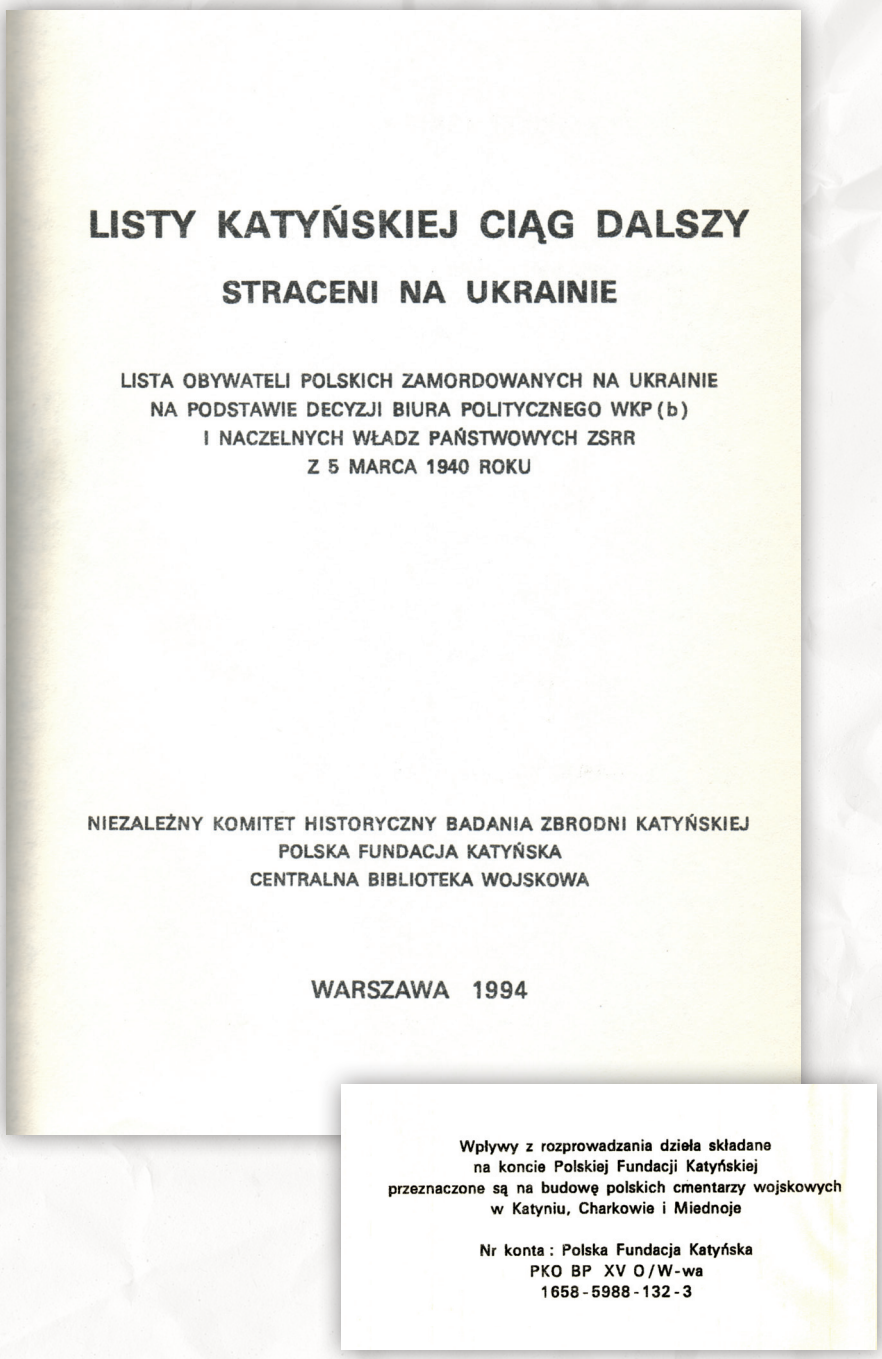

LISTY KATYŃSKIEJ CIĄG DALSZY

STRACENI NA UKRAINIE

LISTA OBYWATELI POLSKICH ZAMORDOWANYCH NA UKRAINIE
NA PODSTAWIE DECYZJI BIURA POLITYCZNEGO WKP(b)
I NACZELNYCH WŁADZ PAŃSTWOWYCH ZSRR
Z 5 MARCA 1940 ROKU

NIEZALEŻNY KOMITET HISTORYCZNY BADANIA ZBRODNI KATYŃSKIEJ
POLSKA FUNDACJA KATYŃSKA
CENTRALNA BIBLIOTEKA WOJSKOWA

WARSZAWA 1994

Wpływy z rozprowadzania dzieła składane
na koncie Polskiej Fundacji Katyńskiej
przeznaczone są na budowę polskich cmentarzy wojskowych
w Katyniu, Charkowie i Miednoje

Nr konta: Polska Fundacja Katyńska
PKO BP XV O/W-wa
1658-5988-132-3

Pierwsza chronologicznie książkowa edycja tzw. „ukraińskiej listy katyńskiej" (ofiar sowieckiej zbrodni katyńskiej dokonanej w 1940 r. na terytorium obecnej Ukrainy)

[*Listy katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. Lista obywateli polskich zamordowanych na Ukrainie na podstawie decyzji Biura Politycznego WKP(b) i naczelnych władz państwowych ZSRR z 5 marca 1940 roku*, pod redakcją Zuzanny Gajowniczek, Niezależny Komitet Historyczny Badania Zbrodni Katyńskiej, Polska Fundacja Katyńska, Centralna Biblioteka Wojskowa, Warszawa 1995, „Zeszyty Katyńskie", nr 4]

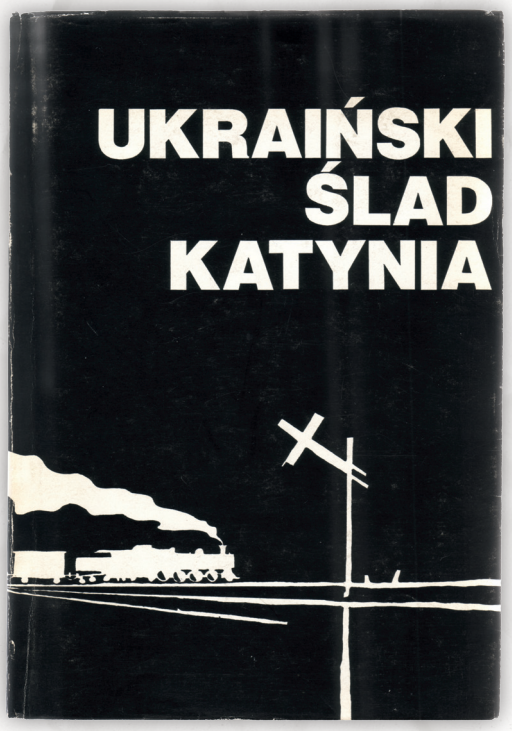

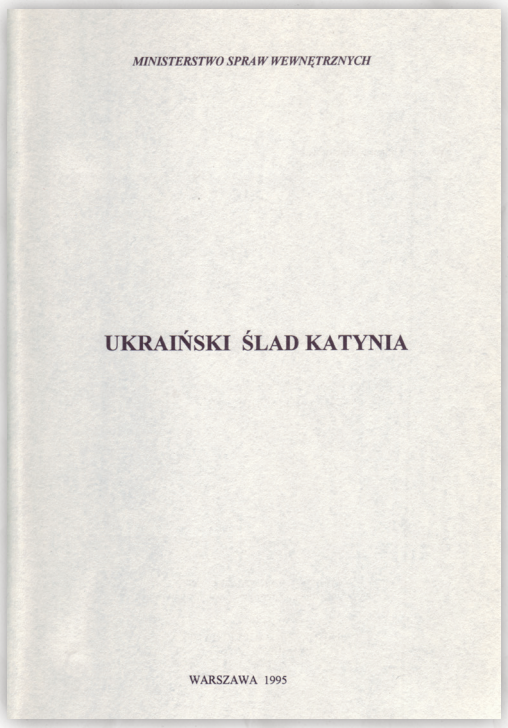

Druga książkowa edycja tzw. „ukraińskiej listy katyńskiej"

[*Ukraiński ślad Katynia*, opracowała Zuzanna Gajowniczek, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Warszawa 1995]

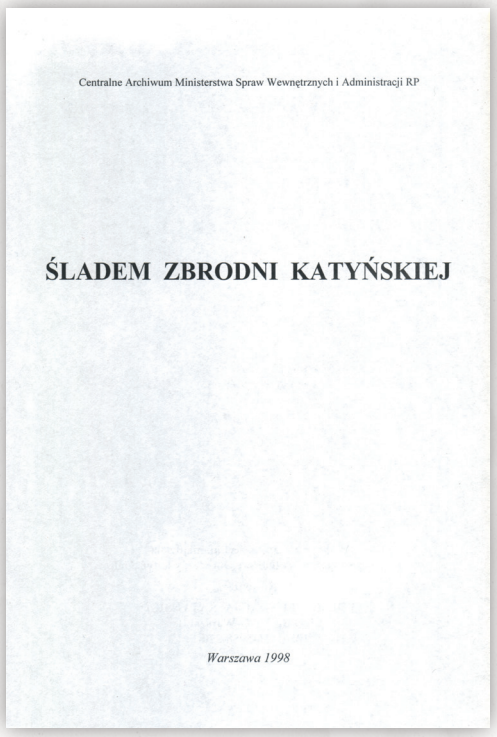

Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji RP

ŚLADEM ZBRODNI KATYŃSKIEJ

Warszawa 1998

Wpływy z rozpowszechniania dzieła
są przeznaczone na budowę cmentarzy katyńskich

Nr konta:

POLSKA FUNDACJA KATYŃSKA
PKO BP XV O/Warszawa
10201156-5988-270-1

Trzecia książkowa edycja tzw. „ukraińskiej listy katyńskiej”

[*Śladem zbrodni katyńskiej*, opracowała Zuzanna Gajowniczek, Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa 1998]

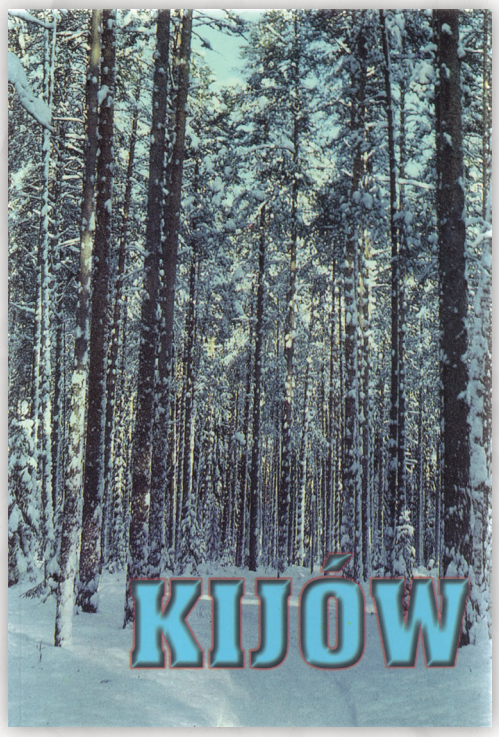

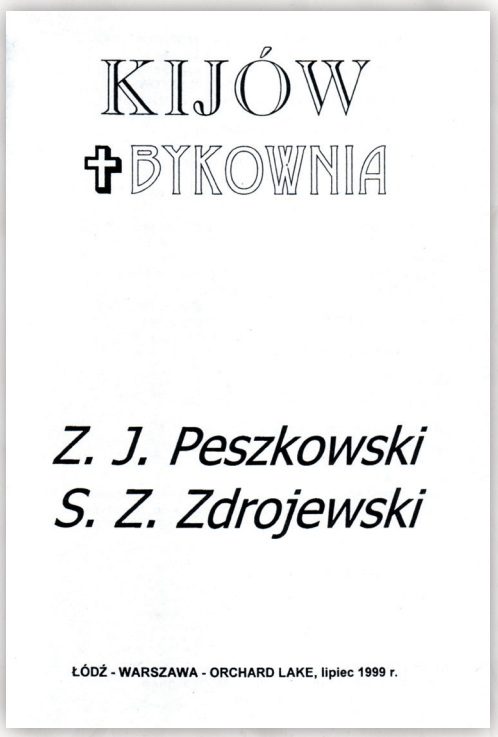

Pierwsza publikacja książkowa o cmentarzysku w Kijowie-Bykowni

[Ks. Zdzisław Peszkowski, Stanisław Zdrojewski, *Kijów Bykownia*, Fundacja NOM, OPW DOSKOMP, Łódź-Warszawa-Orchard Lake 1999]

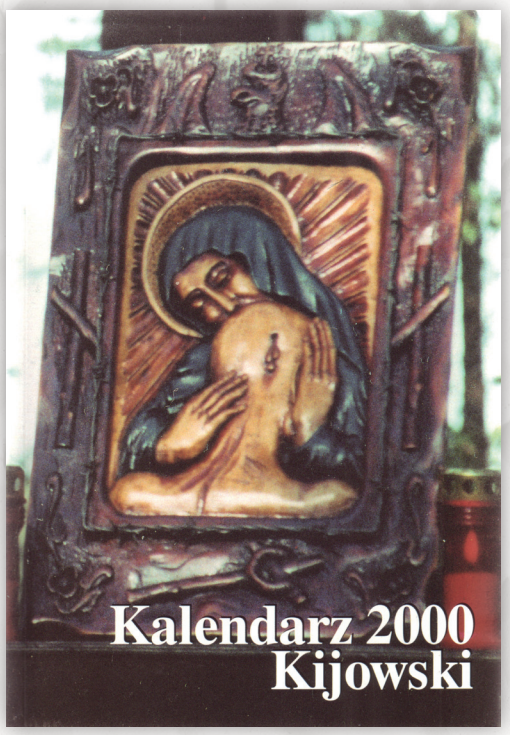

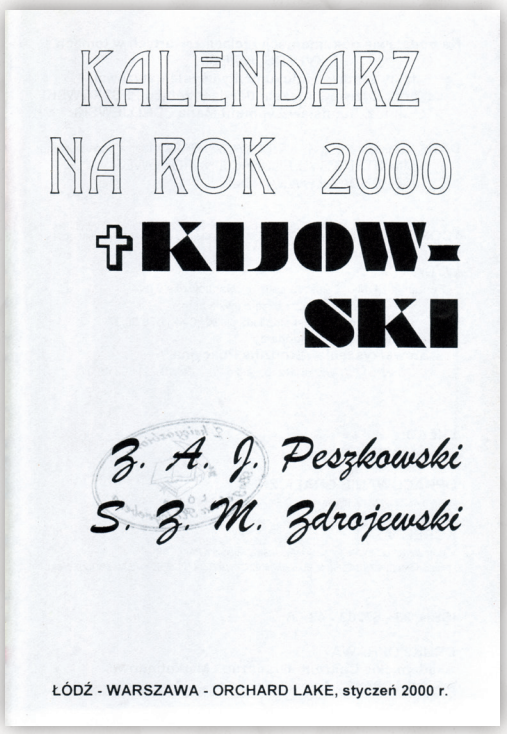

Kalendarz na rok 2000, wypełniony danymi z tzw. „ukraińskiej listy katyńskiej"

[Ks. Zdzisław Peszkowski, Stanisław Zdrojewski, *Kalendarz Kijowski na rok 2000*, Łódź-Warszawa-Orchard Lake 2000]

Папа Іван-Павло II на Биківнянських могилах 24.06.2001 р.
(з картону до картини художника Д.Грибка)
Ієрархи православної церкви України Біківнянських могил
поки-що не відвідали

Ojciec Święty Jan Paweł II odwiedził Bykownię 24 czerwca 2001 r., w drugim dniu swojej pielgrzymki na Ukrainę – na zdjęciu z lewej strony poniżej rysunek D. Gribka, na zdjęciu z prawej strony wieniec od Ojca Świętego pod wielkim krzyżem w centralnym miejscu cmentarzyska

[Zdjęcia – Tadeusz Sobieraj, *Ich ofiara nie była daremna. Śladami Golgoty Polaków na Wschodzie*, Apostolicum, Ząbki 2003, s.88, 89; Rysunek – Mykoła Rożenko, *Sosny Bykivni swidczat'...*, s. nlb.]

Pierwsza polska ekshumacja w Bykowni
15 października – 3 listopada 2001 r.

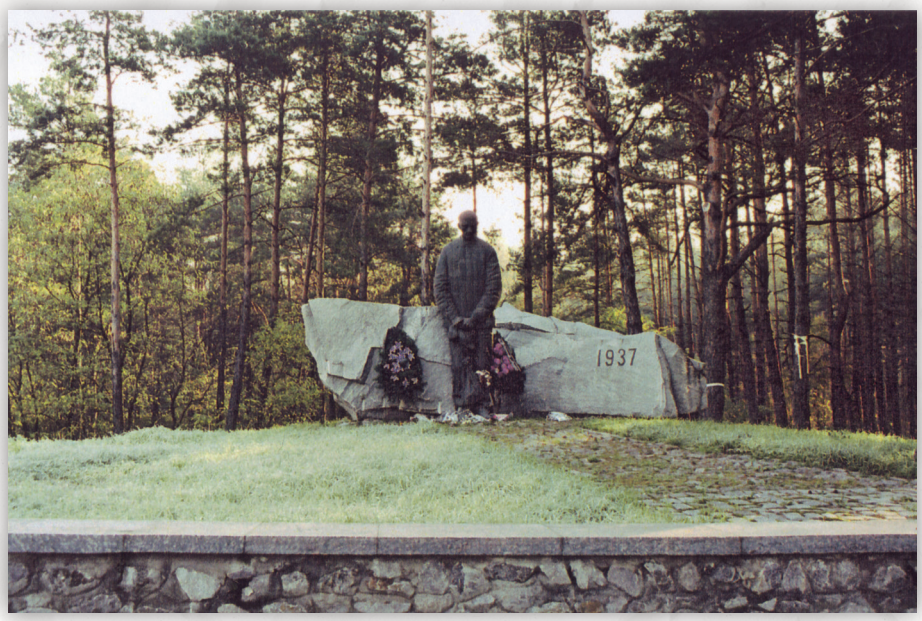

[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Druga polska ekshumacja
7 lipca – 30 września 2006 r.

Moneta 20-groszowa (1923), wydobyta 2 sierpnia 2006 r. z grobu nr 83/2006
[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Medalik z podobiznami Matki Boskiej z Dzieciątkiem i św. Antoniego Padewskiego, wydobyty 1 sierpnia 2006 r. z wykopu strażnica

[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Medalik-szkaplerz z podobiznami Jezusa Chrystusa i Matki Boskiej z Dzieciątkiem, wydobyty 18 sierpnia 2006 r. z grobu 97B/2006
[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Medalik przedstawiający Ostrą Bramę z napisem „Pam.[iątka] Kor.[oronacji] M.[arji] P.[anny] Ostrobramskiej" i „Marję Pannę Ostrobramską", wydobyty 18 sierpnia 2006 r. z grobu 97B/2006

[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Medalik przedstawiający fasadę „Kościoła O.O. Zmartwychwstańców w Wiedniu" i podobiznę Matki Boskiej z Dzieciątkiem, wydobyty 12 sierpnia 2006 r. z grobu 26/2006

[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Przedmioty wydobyte 11 września 2006 r. z grobu nr 138/2006
[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Trzecia polska ekshumacja
31 lipca – 30 września 2007 r.

Przedmioty wydobyte 13 sierpnia 2007 r. z grobu nr 145A/2007
[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Wojskowy znak tożsamości st. sierż. Józefa Naglika (ur. 1899), komendanta strażnicy „Skałat" Korpusu Ochrony Pogranicza, aresztowanego w strażnicy, więzionego w Odessie, skąd wysłany został do Kijowa – znak wydobyty 25 sierpnia 2007 r. z grobu nr 174A/2006

[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Pogrzeb szczątków polskich ofiar w Bykowni 27 października 2007 r.

[Andrzej Kola, *Prace archeologiczno-ekshumacyjne na cmentarzu ofiar NKWD w Kijowie-Bykowni*, [w:] *Charków-Katyń-Twer-Bykownia. W 70. rocznicę zbrodni katyńskiej. Zbiór studiów*, pod redakcją Andrzeja Koli i Jana Szilinga, Fundacja Generał Elzbiety Zawackiej, Torun 2011, po s.157]

Czwarta polska ekshumacja
10 kwietnia – 30 czerwca 2011 r.

Przedmioty wydobyte 4 czerwca 2011 r. z grobu nr 188/2006
[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Przedmioty wydobyte 4 czerwca 2011 r. z grobu nr 78/2006
[Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Droga na przyszły Polski Cmentarz Wojenny

[Fot. Adam Siwek (30 czerwca 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Teren przyszłego cmentarza po zakończeniu czwartego etapu polskich prac archeologicznych

[Fot. Adam Siwek (30 czerwca 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Pogrzeb szczątków ofiar
30 czerwca 2012 r.

Pogrzeb szczątków 492 polskich ofiar zamordowanych przez NKWD w 1940 r., ekshumowanych podczas prac archeologicznych prowadzonych przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, pochowanych 30 czerwca 2012 r. w mogile zbiorowej...

[Fot. Adam Siwek (30 czerwca 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

... nad polską mogiłą zbiorową przemawia Ambasador RP w Kijowie Pan Henryk Litwin. Za nim od prawej stoją: szef polskiej ekspedycji archeologicznej prof. Andrzej Kola, Sekretarz Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa dr hab. Andrzej Krzysztof Kunert, attaché wojskowy RP w Kijowie płk Krzysztof Lis...

[Fot. Adam Siwek (30 czerwca 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

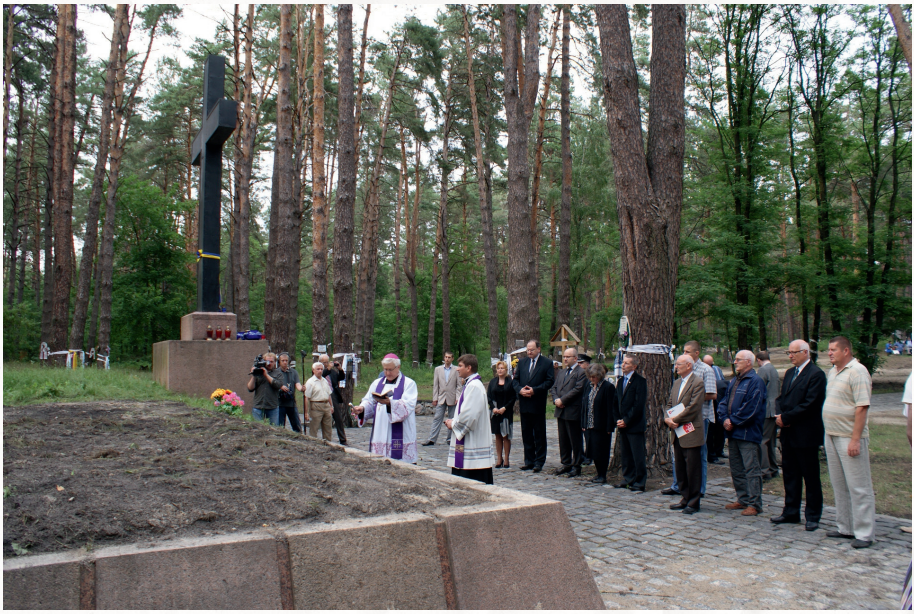

... modlitwa przy bratniej mogile

[Fot. Adam Siwek (30 czerwca 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Zespół polskich i ukraińskich archeologów prowadzących prace ekshumacyjne w 2011 r.

[Fot. Adam Siwek (30 czerwca 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Wmurowanie aktu erekcyjnego
28 listopada 2011 r.

Uroczystość wmurowania aktu erekcyjnego pod budowę Polskiego Cmentarza Wojennego w Bykowni (Czwartego Cmentarza Katyńskiego)...
[Fot. Adam Siwek (28 listopada 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

... wystąpienie Prezydenta Ukrainy Wiktora Janukowycza. Obok Prezydent RP Bronisław Komorowski...
[Fot. Adam Siwek (28 listopada 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

... prezes Federacji Rodzin Katyńskich Izabella Sariusz--Skąpska składa tuleję z aktem erekcyjnym...

[Fot. Adam Siwek (28 listopada 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

... prezentacja plansz z projektem Polskiego Cmentarza Wojennego w Bykowni. Z prawej strony Naczelnik Wydziału Wydawnictw Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa Wojciech Puzyński...

[Fot. Adam Siwek (28 listopada 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

… przedstawiciele Polonii na Ukrainie…

[Fot. Adam Siwek (28 listopada 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

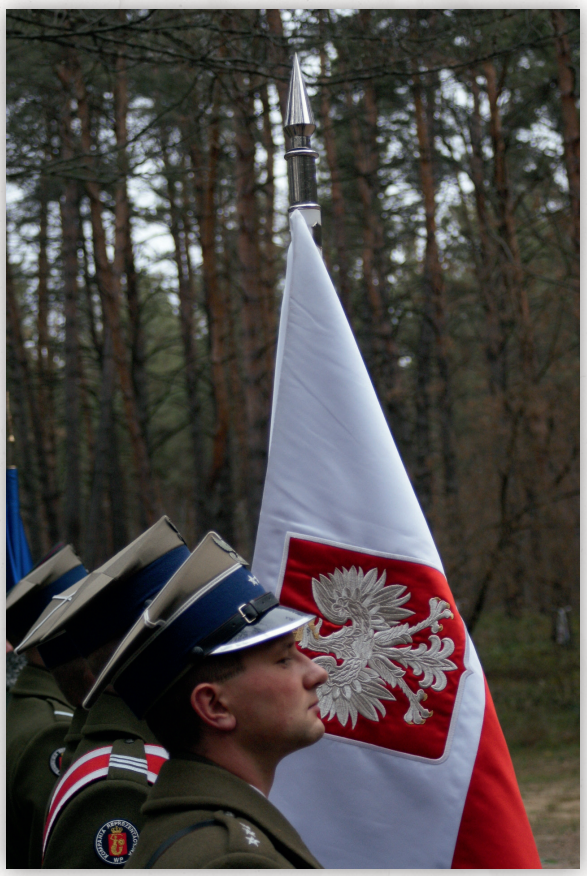

… poczet sztandarowy Batalionu Reprezentacyjnego Wojska Polskiego, wystawiającego asystę honorową w czasie uroczystości

[Fot. Adam Siwek (28 listopada 2011 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Piąta polska ekshumacja
22 czerwca – 22 lipca 2012 r.

Prace ziemne i betoniarskie przy budowie Polskiego Cmentarza Wojennego w Bykowni.
[Fot. Adam Siwek (6 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Ostatni etap prac archeologicznych – ekshumacja szczątków polskich ofiar z mogił położonych pod drogą dojazdową do cmentarza
[Fot. Adam Siwek (6 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Wojskowe i cywilne buty wydobyte z polskich dołów śmierci
[Fot. Adam Siwek (6 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Skórzana teczka-aktówka odnaleziona w zbiorowej mogile przez archeologów
[Fot. Adam Siwek (6 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Prace budowlane i kamieniarskie

Widok ogólny terenu polskiej budowy
[Fot. Adam Siwek (6 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Widok od mogiły zbiorowej w stronę podestu ołtarza
[Fot. Adam Siwek (6 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Widok od ołtarza w kierunku wejścia na cmentarz
[Fot. Adam Siwek (6 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Fundament pod dzwonnicę
[Fot. Adam Siwek (6 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Rozpoczęcie prac kamieniarskich i montażowych. Widok cmentarza od strony wejścia
[Fot. Adam Siwek (30 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Widok ogólny na polski cmentarz, w głębi powstające upamiętnianie ukraińskie
[Fot. Adam Siwek (30 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Pierwszy transport elementów kamiennych z Polski: część indywidualnych tabliczek epitafijnych i elementy dzwonnicy
[Fot. Adam Siwek (30 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Rozładunek 6-tonowych bloków granitowych ze znakami wyznaniowymi
[Fot. Adam Siwek (30 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Pierwsze uruchomienie maszyny do cięcia kamienia, zamówionej we Włoszech specjalnie na potrzeby inwestycji w Bykowni. Sprzęt obsługuje właściciel firmy wykonującej prace kamieniarskie Krzysztof Furmanek

[Fot. Adam Siwek (30 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Rozpoczęcie montażu indywidualnych tabliczek epitafijnych wzdłuż alejki otaczającej polski cmentarz

[Fot. Adam Siwek (30 lipca 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Rozładunek pierwszych 8-tonowych granitowych segmentów ściany ołtarzowej

[Fot. Adam Siwek (29 sierpnia 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Fragment gotowej alejki z tabliczkami epitafijnymi

[Fot. Adam Siwek (29 sierpnia 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Dzwon

[Fot. Adam Siwek (29 sierpnia 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

Widok na cmentarz od strony wejścia. W głębi zamontowane pierwsze dwa z dziesięciu segmentów ściany ołtarzowej

[Fot. Adam Siwek (29 sierpnia 2012 r.), Archiwum Ikonograficzne ROPWiM (Warszawa)]

SPIS TREŚCI

Bykownia 5
Czwarty Cmentarz Katyński 11
Ilustracje 18

Biblioteka

Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa

Seria NEKROPOLIE NARODOWE

Redaktor: Rafał E. Stolarski

1. Andrzej Przewoźnik, *Polskie Cmentarze Wojenne w Iranie*, Warszawa 2012.
2. Dariusz Abramciów, Marzena Zielińska-Schemaly, *W kraju cedrów*, Warszawa 2010.
3. Regina Piątek, Jerzy Platajs, *Polskie Cmentarze Wojenne w Uzbekistanie*, Warszawa 2011.
4. Andrzej Krzysztof Kunert, Adam Siwek, Zygmunt Walkowski, *Polski Cmentarz Wojenny w Kijowie-Bykowni (Czwarty Cmentarz Katyński)*, Warszawa 2012.

RADA OCHRONY PAMIĘCI
WALK I MĘCZEŃSTWA

ISBN: 978-83-89474-27-8